

DRUŠTVENO ODGOVORNI FINANSIJSKI MODELI ISLAMSKOG BANKARSTVA ZA RAZVOJ RURALNIH PODRUČJA – NA PRIMJERU BOSNA BANK INTERNATIONAL

Haris Zogić

Univerzitet u Novom Pazaru

haris.zogic@uninp.edu.rs, ORCID: 0000-0002-5518-8667

Dženeta Nicević

Univerzitet u Novom Pazaru

dzeneta.nicevic@uninp.edu.rs, ORCID: 0000-0001-8042-8717

Mehmed Meta

Univerzitet u Novom Pazaru

m.meta@uninp.edu.rs, ORCID: 0000-0001-7556-3105

Apstrakt

Model islamskog bankarstva je u okviru finansija jedna od najbrže rastućih kategorija. Trenutno u svijetu posluje više od 500 islamskih banaka na svim kontinentima. Jedina islamska banka na teritoriji jugoistočne Evrope je Bosna Bank International (BBI) koja je osnovana 2000. godine od strane tri banke sa Bliskog istoka: Islamska razvojna banka, Abu Dabi islamska banka i Dubai islamska banka. BBI je u periodu od 24 godine poslovanja postala prepoznatljiv brend kroz poslovanje koje usklađuje sa principima islamskih finansija, ali i po tome što forsira društveno odgovorne modele u cilju ostvarenja intencija islamskih finansija, a to je maksimizacija profita, ali na etički i društveno odgovoran način. Jedno od glavnih pitanja koje se postavlja jeste i to da li islamske banke zbog načina poslovanja posvećuju veću pažnju društvenoj odgovornosti od konvencionalnih banaka ili u praksi nema velike razlike. BBI je od osnivanja pokretala razne finansijske modele koji su društveno odgovorni kao što su: Turska kreditna linija, kreditne linije sa opštinama i vladama kantona u Federaciji Bosne i Hercegovini, IDB Trust fond, kao i mnogi drugi modeli čiji je koncept bio finansiranje privrede kroz vrlo niske stope, a u okviru nekih modela i po 0%. Profitnu maržu bi uglavnom subvencionisala institucija sa kojom BBI ima sklopljen ugovor o saradnji u cilju podrške privredi. Ova studija se fokusira na model Turske kreditne linije koju je BBI realizirala sa Zirat bankom iz Republike Turske u cilju podrške poljoprivredi posebno u slabije razvijenim ruralnim područjima. Turska kreditna linija je kao model sa 0% profitnom maržom uticala na generalno smanjenje kamatnih stopa u sektoru finansiranja poljoprivrede u Bosni i Hercegovini. Studija mjeri uticaj ove linije na razvoj poslovanja kroz kvantitativnu analizu koja je urađena na osnovu anketiranja fizičkih i pravnih lica koja su korisnici ove linije, a nalaze se u ruralnim područjima u Bosni i Hercegovini

Ključne reči: Islamsko bankarstvo, BBI, ruralni razvoj, kreditna linija, Bosna i Hercegovina.

ISLAMIC BANKING FINANCIAL MODELS BASED ON CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AND DEVELOPMENT OF RURAL AREAS – IN CASE OF BOSNA BANK INTERNATIONAL

Abstract

The Islamic banking industry is one of the fastest growing categories in finance. Currently, there are more than 500 Islamic banks operating in the world on all continents. The only Islamic bank on the territory of Southeast Europe is Bosna Bank International (BBI), which was founded in 2000 by three banks from the Middle East: Islamic Development Bank, Abu Dhabi Islamic Bank and Dubai Islamic Bank. In the period of 24 years, BBI has become a recognizable brand as a bank that harmonizes its operations with Islamic finance, but also by supporting socially responsible models in order to achieve the intentions of Islamic finance, which is profit maximization, but in an ethical and socially responsible way. One of the main questions that arises is whether Islamic banks pay more attention to corporate social responsibility than conventional banks due to the way they operate, or whether there is no significant difference in practice. Since its establishment, BBI has launched various socially responsible financial models such as: the Turkish credit line, credit lines with Municipalities and Cantonal Governments in the Federation of Bosnia and Herzegovina, the IDB Trust Fund, as well as many other models whose concept was to finance the economy through very low rates, and within some models even 0%. The profit margin was mainly be subsidized by the partner institution in order to support the economy and business development. This study focuses on the Turkish Credit Line model that BBI implemented with Ziraat Bank from the Republic of Turkiye in order to support agriculture, especially in less developed rural areas. The Turkish Credit Line, as a model with a 0% profit margin, influenced the general reduction of interest rates in the agricultural financing sector in Bosnia and Herzegovina. The study measures the impact of this line on the business development through a quantitative analysis based on feedbacks of retail and corporate BBI clients who were users of this credit line and are located in rural areas in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Islamic banking, BBI, rural development, credit lines, Bosnia and Hercegovina.

JEL codes: M14, R51

UVOD

Poslovanje koje se bazira na korporativnoj društvenoj odgovornosti (CSR) je u ekspanziji posljednjih decenija. Pokretačke snage ove ekspanzije su: globalno tržište, decentralizovani sistem upravljanja, ekonomske krize, moralni hazard i dr. U društvu postoji veliki pritisak da bude korporacije moraju biti odgovornije čime će doprinijeti razvoju tog društva (Mohammed, 2007). Osim društveno odgovornog poslovanja, rapidno se razvijaju i islamsko bankarstvo i finansije. Prema ICD-Refinitiv (2022), ukupna imovina islamske finansijske industrije iznosi 4 biliona USD i brzo raste svake godine. Budući da islamske finansijske institucije svoje poslovanje zasnivaju na islamskom pravu – šerijatu koji ima za cilj donijeti dobrobit u svakom aspektu ljudskog života i ukloniti štetu, pretpostavlja se da islamske finansijske institucije posvećuju više pažnje društveno odgovornom poslovanju od drugih. Dusuki &

Abdullah (2007) navode da bi islamske finansijske institucije trebale biti lideri u oblasti implementacije društveno odgovornog poslovanja.

Teoretski, islamske banke bi trebale biti profitabilne, ali ne po svaku cijenu. Etičke granice koje su uvedene islamskim pravom moraju se poštovati i slijediti što islamske finansijske institucije razlikuje od konvencionalnog pristupa. Vođene islamskim osnovama i intencijama, islamske banke treba da obezbede veliki broj projekata zasnovanih na društveno odgovornom poslovanju (Basah & Yusuf, 2013).

Polazeći od teorijskog pristupa, može se zaključiti da često nema značajne razlike između islamskih i konvencionalnih banaka u implementaciji projekata društvene odgovornosti. I jedni i drugi imaju specifične CSR projekte i pokušavaju privući kupce kroz njih (Chong & Liu, 2010). Problem je što je društvena odgovornost postala marketinški alat za privlačenje većeg broja potrošača, pa se ponovo koristi za maksimizaciju profita (Plojović, Š., Bećirović, S., Plojović, S. and Ujkanović, E., 2018). Ponašanje islamskih banaka u pogledu maksimizacije profita evidentno je kada pogledamo modele finansiranja koje najčešće koriste. Gotovo sav profit dolazi od finansijskih modela koji su zasnovani na dugu, a vrlo malo od modela zasnovanih na partnerstvu. Može se zaključiti da su autori svjesni da je koncept islamskog bankarstva više orijentiran na CSR nego konvencionalni, ali to još uvijek nije dokazano u strategijama implementacije (Basah & Yusuf, 2013).

Prema Jankoviću (2012), postoje četiri dimenzije ruralnog razvoja koje se trebaju tretirati kada se obrađuje ova tema i to; ekonomska, socio-kulturna, ekološka i političko institucionalna dimenzija. Glavni indikator ruralnog razvoja je poljoprivreda, ali postoje i drugi sektori koji imaju važnu ulogu na ovom polju. Osnovni cilj ruralne ekonomije jeste sticanje prehrambene bezbjednosti, kao i smanjenje siromaštva, balansiran razvoj i održivo upravljanje prirodnim resursima. U modernim trendovima kada su migracije usmjerene iz sela prema gradovima, veoma je važno posvetiti pažnju ruralnom razvoju i u tome države imaju značajan broj pokrenutih programa od kojih se veliki dio realizira kroz bankarsku djelatnost. Meta i Bajramović (2016) ističu da se adekvatnim politikama, finansiranjem, znanjem i odgovarajućim naporima nadležnih državnih institucija i lokalnih aktera za efektivno korišćenje raspoloživih resursa, ruralno siromaštvo može značajno smanjiti.

Istraživački zadatak ove studije jeste odrediti i utvrditi finansijsku efikasnost CSR modela koje implementiraju islamske banke u BiH u cilju ruralnog razvoja. Obzirom da je Bosna Bank International jedina islamska banka u jugoistočnoj Evropi, studija slučaja se veže za tursku kreditnu liniju koju je ova banka u prethodnom periodu implementirala u saradnji sa Ziraat bankom u cilju podrške poljoprivrede u ruralnim područjima. Specifičnost ove kreditne linije jeste korporativna društvena odgovornost obzirom da je stopa prema kojoj su klijentima odobravana sredstva iznosila 0%, odnosno, bila je subvencionirana od strane Ziraat banke iz Republike Turske.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Istraživanje u ovoj studiji je sprovedeno na način da je izvršena kombinacija kvalitativne i kvantitativne metode kako bi se dobili najpouzdaniji rezultati. Budući da je Bosna Bank International jedina islamska banka u BiH, jedina je banka koja se

obrađuje u ovoj studiji. Prvi korak istraživanja bili su nestrukturirani razgovori sa menadžmentom BBI banke u cilju identifikacije finansijskih modela koji potpadaju pod CSR projekte i u toj fazi je identificiran značajan broj projekata kao što su: Turska kreditna linija (TKL), IDB Trust fond, subvencionisane linije sa opštinama i vladama kantona u FBiH, ne-finansijski projekti kao što su fondovi za dodjelu stipendiju učenicima i ostali projekti. Dva glavna kriterija za određivanje i odabir jeste da projekat mora biti u formatu finansiranja (kreditiranja) i da target finansiranja mora biti ruralni razvoj.

Turska kreditna linija je identifikovana kao odgovarajući model za ovu studiju obzirom da je to proizvod finansiranja, profitna marža za klijente iznosi 0%, a cilj je poljoprivredni razvoj u ruralnim područjima. Drugi modeli nisu odgovarali kriterijumima jer nisu targetirali ruralna područja kao glavni cilj finansiranja.

Nakon identifikacije finansijskog modela, odrađena je kvalitativna analiza izvještaja o implementaciji TKL koja nam je dostavljena od strane BBI. U ovim analizama je opisan obim transakcija, puštenih sredstava, broj vrsta klijenata, kao i ostali detalji vezani za ovaj finansijski model. Nakon kvalitativne analize, izvršena je kvantitativna analiza koja je urađena na osnovu anketnih upitnika koje smo dobili od strane korisnika turske kreditne linije, među kojima su fizička i pravna lica. Instrument korišten za kvantitativno prikupljanje podataka bili su upitnici. Upitnici su osmišljeni tako da pokriju sve relevantne aspekte ciljeva istraživanja. S obzirom na to da su u izvještajima od BBI klijenti podijeljeni na fizička i pravna lica, bilo je potrebno razlikovati ove dvije kategorije posebno u uvodnom dijelu upitnika kada su prikupljani demografski detalji.

Prvo pitanje je imalo za cilj da razdvoji fizička lica i pravna lica, pa je klijentima postavljeno pitanje kojoj kategoriji pripadaju. Nakon odgovora na ovo pitanje, upitnik se nastavlja sa demografskim podacima. Postavljena su 4 demografska pitanja za fizička lica koja su se odnosila na njihov spol, godine, zanimanje i mjesto stanovanja. Demografska pitanja za korporativne klijente obuhvataju podatke o periodu osnivanja kompanije, osnovnoj djelatnosti i regionu poslovanja, pa su bila postavljena 3 pitanja.. Drugi dio upitnika odnosio se na vrste finansiranja koja su distribuirana klijentima. Ovaj odjeljak je obuhvatao: vrste finansiranja za koje su se klijenti prijavili, iznose finansiranja, da li su klijenti ohrabreni da koriste druge usluge banke osim CSR finansiranja, i namjensku upotrebu sredstava finansiranja. Bilo je ukupno 4 pitanja za obje kategorije. Posljednji i treći dio sastojao se od 5 pitanja s ciljem mjerenja efekata finansiranja i uticaja na poslovanje klijenata u ruralnim područjima. Klijenti su također zamoljeni da se izjasne da li je ova vrsta finansiranja podstakla Islamsku banku da poduzima dodatne operacije kako bi pomogla klijentima. Posljednje pitanje je bilo izborno i otvoreno, a odnosilo se na bilo koje druge pozitivne ili negativne aspekte finansiranja.

Klijentima je upitnik dostavljen elektronskim putem, a baza podataka sa klijentima je dobijena od strane BBI banke. Upitnici su poslani na 619 adresa, a bilo je 167 odgovora. Na upitnik je od ukupne populacije klijenata korisnika TKL odgovorilo 26,97% što se smatra adekvatnim za potrebe istraživanja. Svi odgovori su bili upotrebljivi za studiju, a za prezentaciju rezultata je korištena deskriptivna statistika.

TURSKA KREDITNA LINIJA¹

Turska kreditna linija je formirana 18. aprila 2012. godine potpisivanjem ugovora između Bosna Bank International i TC Ziraat bankasi A.S. iz Turske. Iznos TKL-a dodijeljen BBI banci bio je 50 miliona EUR, a ukupna vrijednost kreditne linije je iznosila 100 miliona EUR. Sredstva TKL-a su isplaćena po tranšama. Period turske finansijske linije je 10 godina, što znači da se radi o dugoročnom i razvojnom projektu. Profitna marža na ovim finansiranjima iznosila je 0%. U cilju realizacije ovog projekta, BBI banci je isplaćen iznos od 50 miliona EUR u tranšama i to:

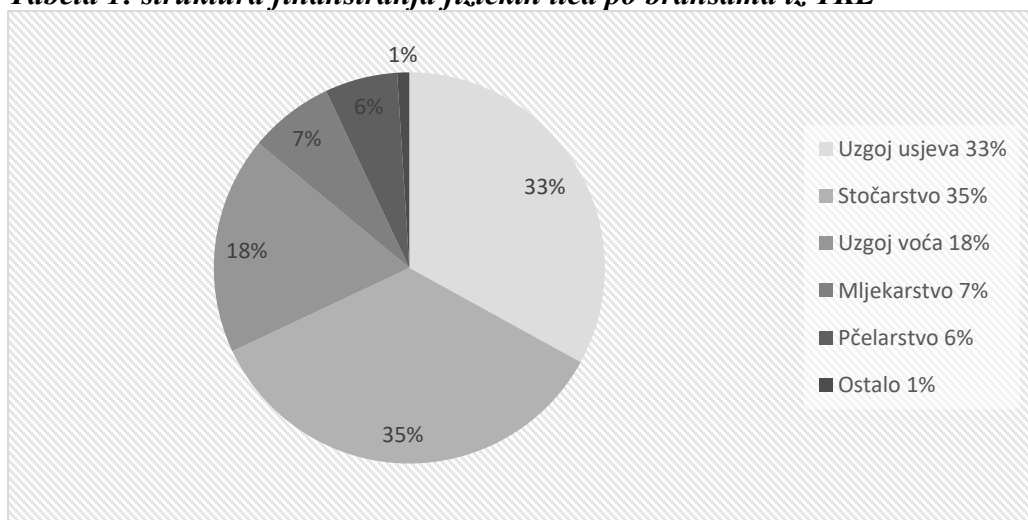
- 10 miliona EUR – April 2012
- 10 miliona EUR – April 2012
- 5 miliona EUR – Maj 2013
- 5 miliona EUR – Juli 2013
- 5 miliona EUR – Oktobar 2013
- 5 miliona EUR – Maj 2014
- 5 miliona EUR – Avgust 2014
- 5 miliona EUR – Decembar 2014

BBI banka je okviru ove linije ukupno plasirala 249 miliona KM, odnosno 127 miliona EUR. Prema izvještajima BBI banke, dio linije koji je implementirala BBI banka na revolving osnovi u iznosu od 249 miliona KM rezultiralo je zapošljavanjem 2.830 radnika i upošljavanjem 1.481 kooperanta. Ukupno je realizirano 6.395 plasmana u 105 općina širom BiH. Ukupno, 33,06% isplaćenih sredstava pripada sektoru stanovništva, a 66,94% pravnim licima. Finansiranje fizičkih lica uglavnom se odnosi na podršku individualnim poljoprivrednicima u pokretanju nove i proširenju postojeće proizvodnje. Struktura isplaćenih sredstava prema namjeni je sljedeća: investicije 86%, otkup duga 9% i obrtna sredstva 5%. Zahvaljujući Turskoj finansijskoj liniji ekonomski je podržano 9.205 porodica, odnosno ostvaren je direktno ili indirektno ekonomski efekat za više od 27.000 ljudi. Obzirom da je trajala 10 godina, TKL je razdužena 2022. godine nakon čega nije bilo novih plasmana.

TKL je najvećim dijelom isplaćena ruralnim područjima sljedećih općina u BiH: Brčko Distrikt, Mostar, Travnik, Banja Luka, Vitez, Goražde, Gornji Vakuf-Uskoplje i Novi Travnik. Ove općine su imale visok omjer finansiranja preduzeća, dok je općina Srebrenica imala najveći omjer u okviru finansiranja fizičkih lica. Izvještaji BBI banke o praćenju Turske kreditne linije pokazali su da nije bilo visokog nivoa zloupotreba. Utvrđeno je da 10 fizičkih i 16 pravnih lica zloupotrebilo sredstva koja su im plasirana. Utvrđeno je da su ovi klijenti počinili kršenje ugovora kao što su: nenamjensko korištenje sredstava i nezavršeni projekti. BBI je preduzeo korektivne radnje čiji je intenzitet zavisio od stepena povrede, ali je značajno ponovo istaći da se radi o vrlo niskom stepenu zloupotrebe uprkos činjenici da je veoma teško vršiti monitoring u sektoru poljoprivrede u ruralnim mjestima.

¹ Naziv Turske kreditne linije u izvještajima BBI banke je Turska finansijska linija iz razloga što se plasmani u islamskom bankarstvu ne nazivaju kreditima, već finansiranjima. Međutim, radi lakšeg razumijevanja, koristit ćemo zvanični naziv, a to je Turska kreditna linija.

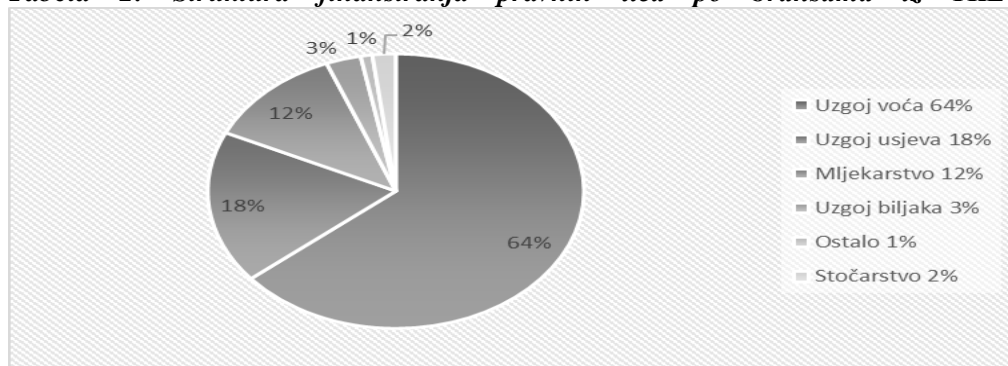
Tabela 1: struktura finansiranja fizičkih lica po branšama iz TKL

Izvor: izvještaj BBI banke o implementaciji Turske kreditne linije 2022.

Prema Tabeli 1, vidno je da se 99% finansiranja koja su plasirana fizičkim licima odnose na poljoprivredne djelatnosti koje se mogu implementirati samo u ruralnim mjestima. Prema izvještajima BBI banke, glavne prepreke sa kojima se BBI susreće u implementaciji TKL su: neriješena imovinska prava koja se odnose na nekretnine koji su predmet kolaterala, nelikvidnost podnosilaca zahtjeva i nemogućnost dokazivanja boniteta. Veoma je značajno istaći da 95% finansiranja koja su plasirana fizičkim licima iznose do 25.000,00 KM kako je već navedeno, što ukazuje da TFL ispunjava svoju svrhu a to je podrška poljoprivredi, domaćim poljoprivrednicima, povratnicima i pomoć u pokretanju novih poslova u ruralnim područjima. Populacija koja živi u ruralnim mjestima, uglavnom ne može sebi priuštiti velike volumene finansiranja zbog nedostatka sredstava i kolaterala, što znači da isplata manjih iznosa (do 25.000,00 KM) većem broju klijenata donosi korist većem broju ljudi od plasiranja većih iznosa manjoj populaciji.

Tabela 2: Struktura finansiranja pravnih lica po branšama iz TKL

Izvor: izvještaj BBI banke o implementaciji Turske kreditne linije 2022.

Izvještaji BBI banke ukazuju da je plasiranjem TKL korporativnih finansiranja postignut cilj, a to je povećanje stope zaposlenosti kao što je navedeno u paragrafima iznad. Struktura finansiranja po branšama također indicira da je finansiran sektor poljoprivrede, a što se tiče ročne strukture, radi se o kratkoročnim revolving finansiranjima u cilju podrške tekuće likvidnosti, uzimajući u obzir bonitet klijenata kao i izloženost kreditnom riziku i mogućnost ostvarivanja ciljeva uspostavljanja Turske kreditne linije.

Nivo nekvalitetnih finansiranja (NPL) Turske kreditne linije iznosio je 2,67% za pravna i 1,23% za fizička lica na dan 31. decembra 2022 godine. Prosječna stopa NPL-a u okviru linije iznosila je 1,96%. Može se zaključiti da niska stopa NPL-a ukazuje na to da su finansiranja bila efikasna jer klijenti nisu imali problema sa otplatom zaduženja.

REZULTATI I ANALIZA

Analiza podataka je izvršena korištenjem metoda deskriptivne statistike. Populacija koja je targetirana upitnikom su klijenti BBI banke koji su korisnici Turske kreditne linije, među kojima su fizička i pravna lica. Upitnik koji je poslat klijentima bio je podijeljen u tri dijela: demografski podaci, podaci o finansiranju koje je odobreno klijentima i efekti finansiranja na njihovo poslovanje. Na upitnik je pristiglo 167 odgovora od 619 kao što je već spomenuto u dijelu metodologije. Od ukupnog broja klijenata koji su odgovorili na upitnik, većina su, kao što je i očekivano fizička lica, odnosno njih 80,8%, a ostatak od 19,2 % su pravna lica.

Demografska analiza

Informacije koju nam je ova sekcija pružila veoma su značajne u procesu identifikacije profila klijenata. Demografska pitanja se razlikuju u zavisnosti od vrste klijenata. Postojala su određena pitanja relevantna za fizička lica i druga relevantna za pravna lica.

Većina klijenata među fizičkim licima su muškarci, 82,4%. Većina ispitanika je bila između 31 i 40 godina, 52,9%. Slijede ispitanici između 41 i 50 godina, sa 25,7%, između 21 i 30 godina, sa 11%, između 51 i 60 godina, sa 8,8%, a ostali su stariji od 60 godina, sa 1,5%. Najviše fizičkih lica živi u Federaciji BiH (56,6%), zatim u Republici Srpskoj (33,8%), a ostatak od 9,6% su stanovnici Brčko Distrikta. Ovi rezultati ukazuju na to da se uglavnom finansirala mlada populacija, kao i da je podržana i povratnička populacija jer postoji značajna stopa odgovora iz regiona RS gdje je utvrđen visok nivo povratničke populacije u ruralnom područjima prema UNHCR-u (2018).

Najzastupljenija djelatnost među fizičkim licima je voćarstvo (30,80%). Ratarstvo je drugo (25,70%), zatim stočarstvo (16,20%), pčelarstvo (14%), a ostalo su druga zanimanja i djelatnosti kao što su: obrazovanje, trgovina, turizam i građevinarstvo sa beznačajnim uzorkom odgovora za koji nije bilo relevantno vršiti dalju analizu. Ovakvi odgovori su bili očekivani jer su fizička lica u ruralnim podnebljima koji su

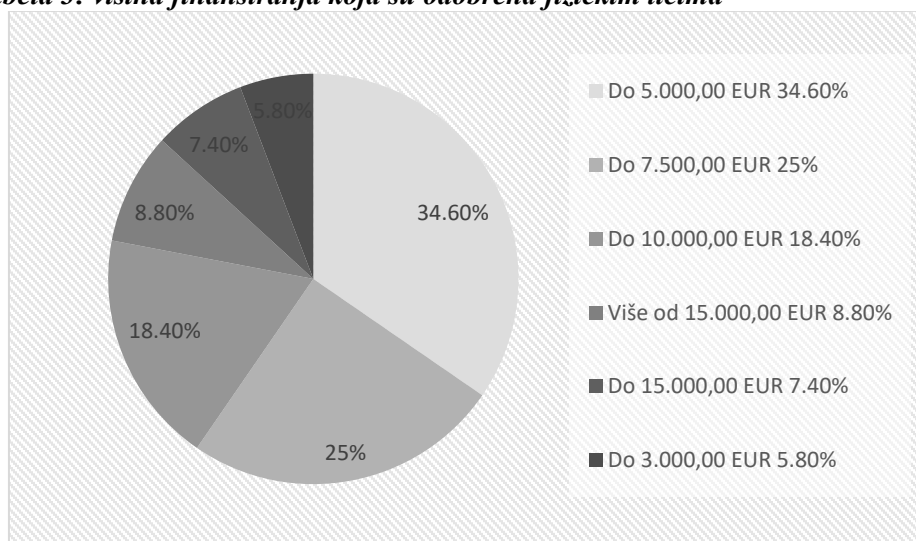
korisnici TKL uglavnom samostalni poljoprivrednici bez registrovane kompanije koji u okviru svog domaćinstva upošljavaju članove svoje uže i šire porodice.

Među najbitnijim demografskim informacijama koje su dobijene od pravnih lica je period koji je protekao od osnivanja kompanije do momenta ankete, odnosno, starost kompanije. Većina preduzeća, 37,5%, bila je stara 1-3 godine. Starije od 10 godina i 3-5 godina su u istom omjeru, 15,6%. Sljedeći su starosti 5-7 godina, sa 12,5%, 7-10 godina i mlađi od 1 godine bili su u istom omjeru na 9,4%. Najviše korporativnih klijenata posluje u Federaciji BiH (56,2%), zatim u Republici Srpskoj (31,3%), te u Brčko Distriktu (12,5%). Ovi odgovori pokazuju da je veliki broj mladih biznisa bio podržan i da je njih 9,4% bilo start-up budući da su mlađi od godinu dana.

Evidentna je razlika između fizičkih i pravnih lica ispitanika u pogledu njihovih djelatnosti. Najveći broj korporativnih klijenata poslova je u oblasti voćarstva, 25%. Ostali su: stočarstvo sa 15,7%, proizvodnja i IT sektor sa 12,5%, ratarstvo sa 9,4%, pčelarstvo sa 6,3%, trgovina sa 6,2% a ostali kao što su građevinarstvo, tekstil, saobraćajne usluge i drugo iznose 12,4%. Iako postoje razlike između fizičkih i pravnih lica u pogledu djelatnosti kojima se bave, obje kategorije su značajno većinski bile vezane za poljoprivredne poslove.

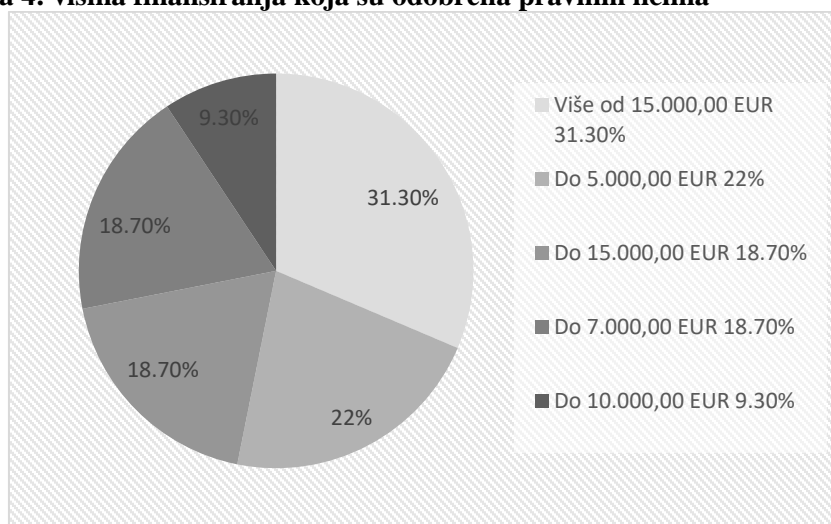
Vrsta finansiranja po volumenu i ročnosti

Tabela 3: visina finansiranja koja su odobrena fizičkim licima

Izvor: autor

Evidentno je da je većina fizičkih lica korisnika TKL aplicirala za manje iznose, odnosno da gotovo 60% klijenata fizičkih lica su korisnici finansiranja do 7.500,00 EUR, a kumulativno 78% klijenata su korisnici finansiranja do iznosa od 10.000,00 EUR što je i logično uzimajući u obzir njihov bonitet i otplatni kapacitet.

Tabela 4: visina finansiranja koja su odobrena pravnim licima

Izvor: autor

Rezultati dobijeni iz korporativnog sektora razlikuju se od fizičkih lica jer se smatra da kompanije apliciraju za veće iznose od pojedinaca. Većina korporativnih ispitanika navela je da su finansirani iznosima većim od 15.000,00 EUR, u omjeru od 31,3%. Ostali iznosi bili su relativno bliski sa brojem odgovora koji impliciraju da su finansirane mlade i start-up kompanije, budući da iznosi nisu bili u visokim volumenima kako se inače očekuje za korporativne klijente. Više od 80% finansiranja koja se odnose na pravna lica su kratkoročna revolving finansiranja koja se koriste u svrhu podrške tekućoj likvidnosti i finansiranju obrtnih sredstava. Dio koji se odnosi na dugoročna finansiranja je uglavnom u svrhu finansiranja stalnih sredstava i nabavke opreme. Većina dugoročnih finansiranja, 60%, ne prelazi ročnost od 3 godine. U okviru finansiranja fizičkih lica, ročnost je vrlo raznolika, ali većinu čine finansiranja od 3 godine ročnosti. Kao što je navedeno u uvodnom dijelu, sva finansiranja su puštena po stopi od 0% što Tursku kreditnu liniju čini vrlo specifičnom pojavom u finansiranju ruralnih područja i poljoprivrede.

Efekti finansiranja Turske kreditne linije

Najznačajniji podaci za studiju jeste mjerenje efekata CSR finansiranja na razvoj poslovanja fizičkih i pravnih lica u ruralnim područjima. Mjerenje efekata u ovom segmentu je veoma otežano kod fizičkih lica obzirom da klijenti veoma često nemaju preciznu evidenciju o svom poslovanju jer se bavi poljoprivredom na nivou domaćinstva. Kod pravnih lica je mnogo lakše izmjeriti efekte na poslovanje, ali treba uzeti u obzir i obazrivost klijenata prema davanju sličnih podataka. Upitnik je bio konstruisan na način da mjeri efekat povećanja proizvodnje, što znači i povećanje prihoda, povećanje zaposlenosti, efekat učestalosti komunikacije između klijenta i banke nakon finansiranja kako bi se stekao dojam o tome koliko su klijenti ohrabreni da koriste usluge banke u većem obimu u odnosu na prethodni period, odnosno, kolika

je uključenost i briga banke u praćenju procesa puštenih finansiranja u sektoru poljoprivrede u ruralnom mjestima. U zadnjem dijelu upitnika, klijenti su imali mogućnost da svojim riječima dodatno prokomentiraju efekte finansiranja, zadovoljstvo uslovima, zadovoljstvo u komunikaciji sa bankom i ostalo.

Tabela 5: efekti finansiranja na poslovanje klijenata

Kategorija	FL %	PL %
Efekti na proizvodnju		
Značajno povećanje proizvodnje (više od 10%)	32,4%	43,8%
Blago povećanje proizvodnje (do 10%)	48,5%	34,4%
Blagi pad proizvodnje (do 10%)	2,9%	3,0%
Značajan pad proizvodnje (više od 10%)	2,2%	0,0%
Nema nikakvih efekata	14,0%	18,8%
Efekti u zapošljavanju		
Značajan porast zaposlenosti (više od 20%)	16,2%	34,4%
Blagi porast zaposlenosti (do 20%)	29,4%	40,6%
Nema nikakvih efekata	54,4%	25,0%
Učestalost komunikacije između BBI i klijenata		
Dnevno	14,7%	12,5%
Više nego kod klasičnih finansiranja	41,2%	46,9%
Rijede nego kod klasičnih finansiranja	4,4%	6,2%
Veoma rijetko	33,1%	34,4%
Nikada	6,6%	0,0%

Izvor: autori

FL: fizička lica, PL: pravna lica

Više od 75% fizičkih i korporativnih klijenata odgovorilo je da je finansiranje pozitivno uticalo na povećanje nivoa proizvodnje, odnosno da su imali značajan ili blagi porast u proizvodnji, a tako i u prihodima. Među fizičkim licima njih 48,5% tvrdi da je došlo do blagog povećanja proizvodnje, dok je 43,8% pravnih lica izjavilo da je došlo do značajnog povećanja proizvodnje. Negativni odgovori su bili minorni i nisu dostigli više od 5,1% kako kod fizičkih, tako i kod pravnih lica. Klijenti koji su odgovorili da nema pozitivnih ili negativnih efekata na njihovu proizvodnju iznose 14% kod individualnih klijenata, a 18,8% kod korporativnih klijenata. Većina fizičkih lica (54,4%) je izjavila da nije došlo do povećanja zapošljavanja nove radne snage što je i logično jer su u njihovu proizvodnju uključeni članovi domaćinstva i vrlo se rijetko odlučuju da angažuju dodatnu radnu snagu, dok je 75% korporativnih klijenata izjavilo da je došlo do značajnog i blagog povećanja zapošljavanja nove radne snage [Tabela 5].

Tabela 5 također prikazuje učestalost komunikacije između klijenata i BBI mjerenu u omjeru od komunikacije na dnevnom nivou do niske frekvencije u komunikaciji.

Fizička lica su većinski odgovorila da sa Bankom komuniciraju češće nego u slučaju kod klasičnog finansiranja/kredita. Oni koji su komunicirali sa Bankom na dnevnom nivou iznose 14,7%, a oni koji su komunicirali vrlo rijetko bili su na 33,1%. Odgovori kompanija bili su analogni fizičkim licima. Većina klijenata pravnih lica je češće komunicirala sa Bankom nego u slučaju klasičnog finansiranja, 46,9%. Dnevna komunikacija se javljala u 12,5% slučajeva, dok je komunikacija bila vrlo rijetka u 34,4% slučajeva. Može se zaključiti da je frekvencija komunikacije između BBI-a i klijenata bila visoka što ukazuje da BBI daje značajan doprinos ovom CSR projektu i da je i u period nakon puštanja finansiranja TKL bila uključena u poslovanje svojih klijenata kako pružanjem novih usluga, tako i praćenjem, odnosno, monitoringom postojećih finansiranja u cilju mjerenja uspješnosti i provjere da li su sredstva namjenski korištena što je jedan od bitnijih aspekata islamskog bankarstva i CSR postulata.

Efekti CSR finansiranja na privredni razvoj ruralnih područja

Prema ugovoru na osnovu kojeg je implementirana Turska kreditna linija, investicija je obezbijedena od TC Ziraat bankasi A.S. iz Republike Turske koja se može smatrati glavnom figurom u ovom CSR projektu. BBI je imao ulogu fasilitatora i implementatora projekta. To znači da je TKL bila zajednički CSR projekat koji je implementirala islamska banka u saradnji sa konvencionalnom bankom (Ziraat bankasi), tako da nije bio isključivo projekat islamske banke. U izvještajima BBI bankese navodi da je najveći dio sredstava isplaćen pravnim licima kada govorimo o volumenima. Iako korporativni klijenti nose skoro 20% od svih klijenata TKL, njih 31,3% se očitovalo da su korisnici finansiranja iznad 15.000,00 EUR u odnosu na fizička lica kod kojih je samo 8,8% finansiranja iznad ovog iznosa. Prema izvještajima BBI banke, najfinansiranija grana kod obje kategorije klijenata bila je poljoprivreda, a rezultati su potvrdili i ovu tvrdnju jer je više od 85% fizičkih lica i više od 60% pravnih lica odgovorilo da se bavi poljoprivrednim poslovima u ruralnom mjestima općina u Bosni i Hercegovini. Važno je istaći da je 65,4 posto fizičkih lica mlađe od 40 godina, a 46,9 posto kompanija (privreda) mlađe od 3 godine, što pokazuje da su mlada populacija i start-up bili podržani ovim finansiranjem, što ima značajnu konotaciju za ruralna područja obzirom da su trendovi migracija usmjereni iz sela prema gradovima, posebno kada su u pitanju mladi. Značajan udio mlađe populacije u strukturi klijenata znači da je TKL imala direktan uticaj na razvoj privrede u ruralnim područjima i zadržavanju mlađe populacije u istim. Značajno bi bilo uraditi analizu koliko je zapravo kreditna linija uticala na odluku klijenata mlađe populacije da ostanu živjeti u ruralnim mjestima.

U izvještajima koje smo dobili od BBI banke stoji da je TKL pozitivno uticala na poslovanje klijenata što mogu potvrditi monitoring posjete klijentima i vrlo nizak stepen NPL-a ko dove vrste finansiranja. Top menadžment BBI banke tvrdi da je TKL uticala na smanjenje kamatnih stopa na polju kreditiranja poljoprivede od pokretanja ove linije 2012. godine.

Na pitanje da iskažu nivo uticaja finansiranja na zapošljavanje novih radnika, korporativni klijenti su odgovorili pozitivno i to: 40,6% njih izjavilo je da je došlo do blagog povećanja u zapošljavanju, a 34,4% iskazali značajan porast (više od 20%) u

zapošljavanju novih radnika. Obično se klijentima fizičkim licima ne postavlja pitanje o angažmanu novih radnika, ali u ovom slučaju je to bilo potrebno jer su finansirani poljoprivrednici koji u okviru domaćinstva imaju proizvodnju i često angažuju ljude da rade za honorar, a dobra koja dobiju baveći se poljoprivredom koriste za svoje porodice, a viškove prodaju in a taj način ostvaruju prihode. Odgovori sektora fizičkih lica u pogledu zapošljavanja bili su drugačiji od korporativnog, njih 54,4% je izjavilo da finansiranje nije imalo utjecaja na zapošljavanje nove radne snage, a 29,4% je odgovorilo da je došlo do blagog povećanja zaposlenosti. Uzimajući u obzir odgovore u vezi sa zapošljavanjem, može se zaključiti da je TKL finansiranje pozitivno uticalo na povećanje zaposlenosti među korisnicima finansiranja i na taj način pozitivno uticalo na privredni rast u ruralnim područjima.

Povećanje proizvodnje bio je jedan od najznačajnijih mjerenih parametara da bi se odgovorilo na zadatak istraživanja. Ispitanici su zamoljeni da izraze uticaj finansiranja na njihovu proizvodnju. Oko 80% fizičkih i korporativnih klijenata izjavilo je da finansiranje imalo pozitivan uticaj na povećanje njihove proizvodnje. Značajan rast proizvodnje (više od 10%) iskazalo je 32,4% fizičkih i 43,8% pravnih lica, a ostali klijenti su odgovorili da je finansiranje izazvalo blagi rast proizvodnje (do 10%). Više od 35% klijenata izjavilo je da im je BBI olakšao procedure finansiranja otplate, što je donelo koristi za novčani tok klijenata. Kao što je ranije navedeno, na kraju upitnika je bilo postavljeno otvoreno pitanje sa opcijom da klijenti svojim riječima opišu utiske, uticaj in iv zadovoljstva sa finansiranjem. Na to pitanje je odgovorilo 15 klijenata, a 70% njih je bilo pozitivno navodeći da su finansiranja imala pozitivan uticaj na njihovu proizvodnju, novčani tok i poslovanje. Uzimajući u obzir dobijene rezultate, može se zaključiti da su TKL finansiranja imala značajan pozitivan uticaj na ruralni razvoj u sektoru poljoprivrede obzirom da su mjereni parametri zapošljavanja nove radne snage i povećanja proizvodnje, a time i prihoda dokazani odgovorima klijenata fizičkih i pravnih lica koji su direktni korisnici TKL finansiranja. Poseban uticaj na ruralni razvoj ima činjenica da je veliki broj finansiranih klijenata mlađa populacija do 40 godina kod fizičkih lica, odnosno, ne starija od 3 godine kod pravnih lica, što ima direktan uticaj na zadržavanje mlađe populacije u ruralnim područjima u modernom kontekstu kada je značajan odliv te populacije iz sela prema gradovima.

Implementacija korporativne društvene odgovornosti – intenzitet i kvalitet

Prema osnovnim postulatima islamskih finansija, sva finansiranja moraju biti pokrivena realnom imovinom. Nenamjensko finansiranje nije dozvoljeno u islamskim finansijama i islamske banke su dužne smanjiti i potpuno ukinuti sve zloupotrebe u finansijskom poslovanju (Venardos, 2005). U jednom dijelu upitnika ispitanici su upitani da li su sva sredstva finansiranja koristili u namjenu finansiranja. Ovo pitanje je bilo vrlo osjetljivo za klijente jer je namjensko korištenje sredstava obavezno prema ugovoru, međutim, više od 95% klijenata je odgovorilo da su sva sredstva namjenski iskorištena i da nije bilo zloupotreba. U izvještajima BBI banke se navodi da je monitoringom otkriveno samo 10 fizičkih i 16 korporativnih klijenata koji su prekršili ugovor i uslove finansiranja. Važno je naglasiti važnost monitoringa kod CSR

finansiranja, posebno kada se sva sredstva plasiraju namjenski za podršku poljoprivredi.

Većina klijenata, 63,3% fizičkih lica i 56,3% pravnih lica, izrazili su da su ohrabreni da koriste i druge BBI proizvode i da nastave saradnju sa ovom islamskom bankom. Oni koji nisu bili sigurni u ovaj aspekt bili iznose 21,3% kod fizičkih, a 31,3% kod pravnih lica, ostali klijenti nisu bili ohrabreni da koriste druge BBI proizvode osim CSR finansiranja. Budući da je većina ispitanika odgovorila pozitivno na to da su ohrabreni da nastave saradnju sa bankom, može se zaključiti da je implementacija TKL imala pozitivne finansijske rezultate za BBI u domenu "cross-selling-a", odnosno prodaje dodatnih usluga klijentima.

Na pitanje da procijene učestalost komunikacije sa BBI bankom, više od 55% kako fizičkih (55,9%) tako i korporativnih (59,4%) klijenata odgovorilo je da je komunikacija sa BBI bila češća nego u slučajevima klasičnog finansiranja/kredita. Od ovih procenata, 14,7% fizičkih lica i 12,5% pravnih lica navodi da se komunikacija odvijala svakodnevno, što je veoma interesantno jer je teško zamisliti korespondenciju između banke i klijenta koja se dešava svakodnevno, ali svakako naglašava značajno prisustvo banke i nakon finansiranja u vidu monitoringa i praćenja poslovanja klijenata. Rukovodstvo BBI-ja je istaklo da su svi korisnici Turske kreditne linije posjećeni najmanje jednom, a u nekim slučajevima i više puta.

ZAKLJUČAK

Kao jedina islamska banka u Bosni i Hercegovini, Bosna Bank International implementira modele CSR finansiranja u svakodnevnom poslovanju sa svojim klijentima. Ovi modeli finansiranja igraju značajnu ulogu u jačanju poljoprivrednog poslovanja, nivoa proizvodnje, novih zapošljavanja i finansijskog položaja klijenata u ruralnim mjestima velikog broja opština u Bosni i Hercegovini, što su analizirani podaci pokazali. Turska kreditna linija, koja je identifikovana kao CSR finansiranje, pomogla je fizičkim i pravnim licima da prošire svoje poslovanje i prevaziđu finansijske prepreke vezane za likvidnost. U strukturi klijenata je značajan udio mlađe populacije i mladih kompanija što znači da je TKL imala direktan uticaj na zadržavanje mlađe populacije u ruralnim mjestima. Najveći udio isplaćenih sredstava, 95%, bila su finansiranja do 15.000,00 EUR što znači da finansiranja nisu plasirana visoko bonitetnim kompanijama koje apliciraju za veće iznose, već velikom broju manjih i srednjih preduzeća i domaćinstava sa manjim iznosima uzimajući u obzir otplatni kapacitet klijenata. Značajno prisustvo TKL finansiranja u entitetu Republika Srpska pokazuje da BBI implementira ove modele u cijeloj BiH, a ne samo u Federaciji BiH gdje živi većina muslimanskog stanovništva što ruši stigma da proizvode islamske banke koristi samo muslimansko stanovništvo. Klijenti BBI banke su ovim finansiranjem bili potaknuti da nastave saradnju sa Bankom i koriste i druge proizvode osim TKL, što znači da je implementacija CSR-a bila finansijski korisna za BBI. Model Turske kreditne linije je implementiran i od strane drugih banaka, što znači da ovaj projekat nije ekskluzivno u vlasništvu BBI banke. Riječ je o zajedničkom projektu Ziraat banke i BBI.

Studija ima implikacije koje mogu biti korisne za BBI u pogledu implementacije modela finansiranja koji se baziraju na CSR-u, ali isto tako i u razvoju novih strategija za podršku ruralnom razvoju. To pokazuje da većina klijenata prepoznaje BBI kao društveno odgovornu banku, a povećanje kvaliteta CSR projekata i bankarskih usluga u cjelini je kontinuirani zadatak za BBI i sve druge islamske finansijske institucije. Postoje i druge oblasti na koje bi se Islamska banka trebala fokusirati pored poljoprivrede koja je najviše finansirana. Turizam je sektor koji se brzo razvija u BiH i finansiranje ovog sektora bi ojačalo i ubrzalo njegov razvoj, posebno ako se finansiranje zasniva na društveno odgovornom poslovanju kao u slučaju TKL. Bilo bi veoma korisno preduzeti model finansiranja sa ciljem osnaživanja žena, budući da je samo 17,6% fizičkih lica klijenata TKL izjavilo da su ženskog pola. Islamska banka treba da pojača aktivnosti nadzora i revizije u cilju minimizacije zloupotreba i osiguranja da se sva sredstva iskoriste namjenski. Naglasak na povećanju kvaliteta usluge i zadovoljstva korisnika kontinuiran je proces svih finansijskih institucija, tako i BBI banke.

BIBLIOGRAFIJA

1. Basah, M. and Yusuf, M. (2013). Islamic Bank and Corporate Social Responsibility (CSR). *EJBM-Special Issue: Islamic Management and Business*, 5(11).
2. Bećirović, S. and Ujkanović, E. (2011). Finansijske strategije u Agrobiznisu, Naučni skup sa međunarodnim učešćem „Agrobiz 2011“, Novi Pazar.
3. Chong, B. and Liu, M. (2010). Islamic banking: Interest-free or interest-based?. *Pacific Basin Finance Journal*, 17(1), pp. 125-144.
4. Plojović, Š., Bećirović, S., Plojović, S. and Ujkanović, E. (2018). Discussion on the solution of social differences in society by taxing the entire property. *Ekonomski izazovi, Univerzitet u Novom Pazaru*. 7 (13), 74-83.
5. Bosna Bank International. (2023). bbi.ba. Retrieved August 8, 2018, from <http://www.bbi.ba>
6. Dusuki, A. W. and Abdullah, N. I. (2007). Maqasid al-shari'ah, Maslahah and corporate. *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 24(1), pp. 25-45.
7. ICD – Refinitiv. (2022). *Islamic Finance Development Report 2022*, Jaddah: IFDI.
8. Janković, D. (2012). Ekološke dimenzije ruralnog razvoja. Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet. UDK 316.334.55:502/504.
9. Mohammed, J. A. (2007). *Corporate Social Responsibility in Islam*. New Zeland: Faculty of Business.
10. Meta, M. i Bajramović, Dž. (2016). Finansiranje ruralnog razvoja u zemljama članicama EU i zemljama koje se približavaju EU. *Ekonomski izazovi, Univerzitet u Novom Pazaru*. 22 (10). 64-85.
11. UNHCR. (2023). Vaša Prava BiH. Retrieved September 6, 2018, from www.vasaprava.org
12. Venardos, A. M. (2005). *Islamic banking and finance in South-east Asia: Its development and future*. Singapore: World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd.

RESUME

As the only Islamic bank in Bosnia and Herzegovina (BiH), Bosna Bank International (BBI) implements CSR financing models in its daily business with its clients. These financing models play a significant role in strengthening the agricultural business, the level of production, new employment and the financial position of clients in the rural areas of a large number of municipalities in Bosnia and Herzegovina, as the results of the study showed. Turkish Credit Line (TCL) is the CSR financial model that was used by BBI to finance and support agriculture in rural areas. The main characteristic of TCL is 0% margin/interest that was disbursed to retail and corporate clients. Many rural areas among municipalities in BiH suffered hard history during war in 1990's and it is needed to support economic development in these areas. TCL is a project undertaken by BBI and Turkish Ziraat Bank from Republic of Türkiye. The duration of the project was 10 years from 2012 to 2022, and totally 249 million BAM was disbursed by BBI. The main objective of the study was to determine and evaluate the effectiveness of CSR financings provided by Islamic banks in BiH in rural sector. The study was conducted as a qualitative and quantitative research through questionnaires provided to retail and corporate clients of TCL. Clients responded that TCL had significantly positive effects on their business operations. TCL financing model resulted in the employment of 2,830 workers and the employment of 1,481 subcontractors. A total of 6,395 placements were realized in 105 municipalities across BiH. TCL significantly increased production levels, profitability of employment rate of clients. Significant percentage of clients comes from younger population which means that TCL had positive impact on supporting young population to stay and undertake business in rural areas